

OSMANLI TEZKİRCİLERİNİN GÖZÜYLE XIX. YÜZYIL AZERBAYCAN EDEBİYATI

Vüsale MUSALI*

Giriş

Osmanlı tezkireleri sadece Osmanlı edebiyatı ve medeniyeti için değil, aynı zamanda Azerbaycan edebiyatı tarihi açısından gerekli bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle çok değerli kaynaklardır. Araştırmalarımız sonucunda ilk Osmanlı tezkirecisi olan Sehi Bey'in tezkiresinden başlayarak XX. yüzyıla kadar kaleme alınmış Osmanlı tezkirelerinde 65 Azerbaycan şairi hakkında bilgilerin ve eserlerinden örneklerin yer aldığı ortaya çıkmıştır. Tezkirelerde hatırlanan Azerbaycan şairlerinden 18'i XIX. yüzyıl şairidir. Bu 18 şairden 13'ü Osmanlı topraklarına göç etmiş olan muhacir Azerbaycanlı şairlerdir. Söz konusu şairlerin siyasi olaylar, ekonomik zorluklar, eğitim almak, seyahat etmek vs. gibi çeşitli göç sebepleri olmuştur. Böylece, onlar XIX. yüzyılda da Azerbaycan – Türkiye edebi ilişkilerinin devam etmesine katkıda bulunmuş ve ülkelerimiz arasında kültürel ve edebi birer köprü rolünü üstlenmişlerdir.

Osmanlı tezkirelerde yer alan XIX. yüzyıl Azerbaycan şairlerinin aslen hangi bölgeden veya boydan oldukları ve hangi tezkirelerde anıldıkları aşağıda sunulan çizelgede belirtilmiştir:

Çizelge 1. Osmanlı Tezkirelerinde XIX. yy. Azerbaycan Şairleri

Şair	Memleketi	Tezkire
1. Bahar	İrevan	Arif Hikmet
2. Behçet	Tiflis	Arif Hikmet
3. Bahâî	Tebriz	Mahmud Kemal İnal
4. Abdi	Akkoyunlu hanedanı	Mahmud Kemal İnal
5. Fatih	Şirvan	Fatin Davud
6. Feyzi Efendi	Serab	Mahmud Kemal İnal
7. Hakan	Kaçar hanedanı	Arif Hikmet
8. Mahvî	Tebriz	Fatin Davud
9. Seyyid Nigarî	Karabağ	Mahmud Kemal İnal
10. Kâmî	Dağıstan	Mahmud Kemal İnal
11. Keşfi bey	Şeki	Mahmud Kemal İnal
12. Remzi Baba	Tebriz	Mahmud Kemal İnal
13. Rüşdî	Şirvan	Fatin
14. Sâ'î Efendi	Tebriz	Fatin
15. Sebâtî	Kabele	Mahmud Kemal İnal
16. Sabûrî	Tebriz	Fatin
17. Ferecullah Efendi	Tebriz	Fatin
18. Yusuf Efendi	Tebriz	Fatin

Araştırmamıza Fatin Efendi'nin "Hâtimetü'l-Eş'ar"ı, Arif Hikmet'in "Tezkiretü's-Şuarâ"sı, Mahmud Kemal İnal'ın "Son asır Türk şairleri" ("Kemâlü's-Şuarâ") ve Nail Tuman'ın "Tuhfe-i Naili" isimli eserleri kaynaklık etmiştir. Osmanlı tezkirelerinde XIX. yüzyıl Azerbaycan sahası şairleri hakkında yer alan bu bilgiler, XIX. yüzyıl Türkiye – Azerbaycan edebi ilişkileri açısından önemlidir. Bildirimizde tezkireler ışığında XIX. yüzyıl Azerbaycan muhaceret edebiyatını değerlendirmeyi hedefliyoruz.

1. **Bahar.** İsmi Ali olan Bahar mahlaslı Azerbaycan şairi hakkında bilgiyi Arif Hikmet tezkiresinden almaktayız. Bahar, Azerbaycan'ın tarihi topraklarından olan İrevan vilayetinde doğmuş, daha sonra Osmanlı ülkesine göç etmiştir. Bir müddet Üsküdar'da kadılık yapmıştır. Çok bilgili biri olan Bahar, Türkçe ve Farsça şiirler yazmış, kimya ilmine ilgi duymuştur. 1813 yılında vefat etmiştir.

* Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
tezkireshinas@gmail.com

Arif Hikmet, kendi "Tezkiretü's-Şuara"sında Bahar hakkında şöyle yazıyor: "İsmi Ali'dir. Tefvik Efendi işaretiyle zümre-i müderrisine iltihak etmiş. Aslı Acem'dir. Dağıstanî Hüseyin Efendi, Revaniyyül-müvellid olduğın ihbar itdi. Lakin kendini Buhara'ya nisbet ider idi. Hayli hikmet-dân zat idi. Eş'âr-ı Farisiyye vü Türkiyyesi vardır. 1218 senesinde Üsküdar kadısı oldu. Kimya sevdasına dūçar olduğundan da'ima tahsil itdiği akçeyi ol cihete sarf ider ve elleri âhiren sahk ve takdirinden müvessah ve mütegayyirü'l-levn idi. 'Ulum-ı sa'ireye intisabı hususan riyaziyyatda mahareti var idi. Bin iki yüz yigirmi sekiz senesi hilalinde fevt olmuşdur"¹. Bahar'ın şiirlerinden örneklere rastlamadık.

2. Behçet. Arif Hikmet, kendi tezkiresinde Behçet mahlaslı Azerbaycan şairinden bahsetmektedir. Tezkirede onun asıl isminin Hudaday (Hudadad) Han olduğu, Tiflis'te doğduğu yazılmaktadır. Arif Hikmet, Behçet'in Acem şahı Feth Ali Şah'ın ölümünden sonra tahta çıkan Abbas Mirza oğlu Muhammed Şah tarafından 1835 yılında elçi sıfatıyla İstanbul'a gönderildiğini yazıyor: "Acem şahı Feth-'Ali Şah'ın fevtinden sonra 'Acem şahı olan Mirza Abbas'ın oğlu Muhammed Şah tarafından sefaretle 1251 senesi eva'ilinde Asitane'ye vürud itmiştir"². Tezkirede şairin şiirlerinden örneklere rastlamıyoruz.

3. Bahâî. Diğer bir Azerbaycan şairi Muhammed Bakır'ın oğlu Ahmed Bahâî Efendi takriben 1874-75 yıllarında Tebriz'de doğmuş ve orada eğitim almıştır. 1892-93 yıllarında İstanbul'a gelmiş, orada çeşitli işlerde çalışmış ve 7 Haziran 1925'te vefat etmiştir. Onun hakkında Mahmud Kemal İnal'ın "Son Asır Türk şairleri" tezkiresinden bilgi elde edilmektedir³. Tezkireci onun "memleketinde tahsil-i ilme mübaşeret ve talik, nestalik, şikeste, nash-ı arabî temeşşük eylediğini", babasının sanatıyla geçindiğini ve ailesinin maddi durumu iyi olmadığı için "eniştesi Muhammed İsmail Ağa'nın refakatiyle Tiflis'e gidip, dokuz ay sonra avdet eylediğini, 1310 / 1892-93 yılında İstanbul'a geldiğini, tacir Ağa Ahmed'in yanında çalıştığını, depremde sonra ticaret için Ağa Ahmed'le İskenderiye'ye gittiğini yazıyor. Girit'te olduğu zaman hattat "Mişkin-kalem"den icazet ve "Mübarek kalem" lakabını almıştır.

Mahmud Kemal İnal, Bahâî'nin sanatını ve başına gelenleri bu şekilde tasvir etmektedir: "Yunanistan'a ilan-i harp edildiği esnada gazete idarehanelerinden müvezzeliyi topdan deruhde iderek, seyyar müvezzelere tevzi suratıyla bir sene bir mikdar para topladı. Köprünün Üsküdar iskelesinde kitap, gazete, bardak, tabak, kâse satmak üzere bir dükkân açarak temin-i maişet etmekteyken veresiye verdiği eşyanın esmanını istediğinden dolayı münfail olan – hakk-na-şinas bir kaptan, sarhoşluk saikasıyla vapuru dükkâna bindirerek, eşyanın mahvine sebep oldu. Bir sene zaruret ve mihnet içinde kaldıktan sonra – Mısır'da mülaki olduğu kitap tabı ve taciri Ferecullah-i Kürdî İstanbul'a gelip kütüphanelerden bazı eser istinsahını teklif ettiğinden mümaileyh ile diğer talipler için üç yüzden ziyade kitap yazdı. Hüsn-i hattı ve Farsî inşada mümairesesi olduğundan sefarethanede işleri olan İranîler, istidanameleri ona yazdırırlardı. İran sefirlerinden ve müsteşarlarından bazıları, sefarethaneye almak istedilerse de kendi arzu etmedi"⁴.

Tezkireci, şairin vefatından beş yıl önce 25 lira maaşla Bayezid'deki Genel kütüphanede çalıştığını, hem kütüphanede okuyuculara hizmet gösterdiğini, aynı zamanda kütüphaneye ait yazıları yazdığını ilave ediyor.

M.K.İnal, Bahâî Efendi hakkında Beyazıt Kütüphanesi'nin müdürü İsmail Efendi'nin (İsmail Saib Sancar) takdim ettiği tercüme-i haldeki ilginç noktaları tezkiresinde aktarmaktadır: "...Pederi valide cihetinden sâdât-ı Hüseyiniyye'dendir. İraniler, Seyyid'in kitabesinde şeref-i siyadetin manevi bir eser-i yümn-i bereketi bulunduğuna mu'tekid olduklarından ekseri, anın yazısı ile bir kıt'a, beyit, bir satır dua edinmeği yümn addederlerdi. Bir de bağlılara yumurta üzerine vefk yazardı, tesiri görülürdü. 25 seneden beri kendini bilirim, hilaf-ı edep ve namus hiç bir kalam ve hareketi vaki olmadı"⁵.

Bahâî, Farsça ve Türkçe şiirler yazmıştır. Tebriz'de Azerbaycan Türkçesinde "Mest-name" adlı manzume yayımlatmıştır. "Terakki" ve haftalık "Malumat" gazetelerinde bazı şiirleri neşredilmiştir. Türk musikisine merakı olduğundan dolayı bir neşidenin hangi makamdan okunduğunu derhal söylerdi. Vefatından beş yıl önce hastalanmış ve bundan sonra bağıcılıkla meşgul olmaya başlamış, kütüphanenin bahçesini gülistana çevirmiştir. Şair, hattat, bahçıvan, musikişinas, kanaatkâr ve sabur idi. Kütüphaneden aldığı maaşla Topkapı haricinde bir bahçe ve kulübe almış, "orada münzevi bir halde yaşamak emelinde idi ki bad-ı gayret evrak-ı huzurunu perişan eyledi".

"Târ u mâr eyler evrâk-ı huzurun rûzigâr,

¹ Arif Hikmet. Tezkire-i Şu'arâ (İnceleme-Çeviriyazı-İndeksli Tıpkıbasım). Hazırlayan Prof. Dr. S.Erdem. Ankara, TTK, 2014, s. 53

² Aynı eser, s.55.

³ İnal M.K. Son Asır Türk Şairleri, s.252.

⁴ İnal M.K. a.g.e., s.252.

⁵ İnal M.K. a.g.e., s.252.

Bir ser-âmed goncayı bir lahza handân görmesün"⁶.

M.K.İnal Beyazıt Kütüphanesi'ne giderken Bahâî ile tanışmış ve onun karakteri, görünümü vs. hakkında bilgileri tezkiresine eklemiştir: "Kütüphane-i Umumiye gidip-geldikçe bu adamcağızı görürdüm. Orta boylu, siyah bıyıklı, esmer, sessiz idi. Hem kütüphanedeki hizmetini görür, hem de müdür-i fazılın kemal-i memnuniyetle hidemât-ı şahsiyesini ifa ve bu suretle nakden ve teamen intifa ederdi".

"Kemâlüş-şuarâ"da Bahâî Efendi güzel ahlaklı, sakın birisi olarak anlatılmıştır. Tezkireci, Bahâî'nin hiçbir zaman kendisinden bahsetmediğinin altını çiziyor. Vefatından sonra Beyazıt Kütüphanesi'nin müdürü, M.K.İnal'a söylemiştir ki, Bahâî Efendi kendisi hakkında tezkirede malumat vermesini arzu ediyormuş: "...müdürün kemal-i teessürle naklettiğine göre beni gördükçe nazar-i niyaz ile bakar, "ah, ne olur, benim tercüme-i halimi ve eş'ârımı da kitabına yazsa" dermiş. Vaktiyle vâkıf-ı hal ü kal olsaydım, hasisa-i kadir-şinasının icap ettiği surette hareket ederdim. Vefatından sonra arzusunun husulü, bir dereceye kadar telafi-i mefât etmiş demektir"⁷.

M.K.İnal, Bahâî'nin sanatı hakkında bilgi vermiş ve onun şiirlerini beğendiğini yazmıştır: "Tebrizli bir fakir Acem'in İstanbul şivesiyle söylediği eş'âr-ı belîğaya atf-ı nazar-ı iman ettikçe "ferzend-i Sitanbul'um, ferzend-i Sitanbul" mealiyle ilan-i mübahat eden bir şair-i şehîr ile hem-zeban olduğuna hükmetmemek kabil değildir. İranîler* arasında güzel Türkçe şiir söyleyenler vardır, fakat bir zavallı hizmetçinin lafzen ve manen düzgün şive-i şehre uygun şiir söyleye bilmesi şayan-ı dikkattir".

Bahâî Efendi'nin şiirlerinden örneklere "Kemalüş-Şuara"da rastlamaktayız:

Yâd-ı Canan

Vakta ki şems-i garib olur dideden nihan,

Simurğ-i rûzî ruşen eder meyl-i aşıyan.

Ceyş-i zelâm seth-i zemine eder hücum,

Mağlub-i dest-i zulmet olur leşker-i nücum.

Gök üzre ne sitare, ne encüm, ne mâhitâb,

Ecsâm-ı nuri setr kılar perde-i sehâb.

Her semt ü her tarafta olur sumut ser-nümûn,

Bir makber-i siyah gibi afak pür-sükûn.

Hep kâinat lücce-i levne dalup gider,

Meşgul hâb-ı naz ile sükkân-i bahr ü ber...⁸

4. Abdi Efendi Azerbaycan'ın hükümdar sülalesi olmuş Akkoyunlu⁹ neslinin temsilcisidir ve bu sebepten o, tarafımızdan Azerbaycan şairleri sırasına dâhil edilmiştir. Şeyh Süleyman'ın torunlarından Osman Bey'in oğludur. O, Şebinkarahisar'da doğmuş, İstanbul'da tahsil almış, Osmanlı devletinin çeşitli yerlerinde devlet görevinde bulunmuştur¹⁰. Abdi'nin işi zora düştüğünde Osmanlı hizmetindeki diğer bir Azerbaycanlı devlet adamı Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'ya müracaat etmesi ve ondan yardım istemesi dikkate şayan bir husustur. Şair 1302 / 1884-85 yılında vefat etmiştir. Abdi Bey'in 260 sayfadan oluşan Divan'ı vardır.

Bu Azerbaycan şairi hakkında malumatı Fatin ve Mahmud Kemal İnal tezkirelerinden almaktayız. Fatin Efendi tezkiresinde Abdi Bey hakkında malumata şairin bir gazeliyle başlamaktadır:

Seâ'ir ehli dâim sînede râz-ı nihân saklar

Yerinde cevher u sîm u zeri elbette kân saklar

Çeker âğûş-ı derke 'âkıbet ferzâne-i âlem

Miyân-ı nev-'arûs-ı râzı kim halk-ı cihân saklar

⁶ İnal M.K. a.g.e., s.253.

⁷ İnal M.K. a.g.e., s.253.

* Burada İranlılar adıyla Güney Azerbaycan Türkleri kastedilmektedir.

⁸ İnal M.K. a.g.e. I c.

⁹ İnal M.K. a.g.e., s.33.

¹⁰ İnal M.K. a.g.e., s.34.

Ser-â-pâ kaplayan cevvi-i semâyı dūd-ı âhımdır

Meh-i âlemsitânı sanma ebr-i âsumân saklar

O şûh-ı dil-rübâdan leyli-i vaslı sakın sorma

Şeb-i Kadri cenâb-ı Kibriyâ kılmaz ayân saklar

Çekinme nazma çek bu ratb u yâbes sözleri 'Âbdî

O zât-ı muhterem elbet kusûrun bi-güman saklar¹¹.

Fatîm Efendi şairin tercüme-i halini aşağıdaki cümlelerle takdim etmektedir: "Nâzım-ı mûmâ-ileyh 'Abdî Efendi Karahisâr-ı Şarkî nâm mahalde pâ-nihâde-i sâha-i vücûd olup Dersââdet'e bi'l-muvâsala bir mikdâr tahsîl-i ulûm-ı âliye eyledikten sonra ibtidâ Belgrad muhâfızî müteveffâ Selîm Pâşâ'nın ve ba'dehû Harput vâlisi müteveffâ Hüsrev Pâşâ'nın kitâbet hizmetlerinde ve muahharen Halebü'l-şehbâ vâlisi esbak Mustafa Mazhar Pâşâ'nın dîvân kitâbeti hizmetinde bulunduğu hâlde bir müddet imrâr-ı vakt u saat eyleyüp iki yüz altmış senesi meclis-i vâlâ mazbata odası hulefâsı s infina dâhil ve bir aralık sâlise rütbesine nâil olduktan sonra Bosna meclisi tahrîrât başkitâbetine memûr ve iki yüz altmış dokuz senesi memûriyet-i mezkûreden mehcûren Dersââdet'e menkûl olmuştur. Mûmâ-ileyhin "Nâ-peydâ" isminde fenn-i münâzaraya dâir bir kitâbı ve bir mikdâr eş'ârı vardır"¹².

Abdi Bey'in eserleri hakkında M. K. İnal'ın tezkiresinde şu bilgiler geçmektedir: "Nev-peyda" namı ile bir risale yazmıştır. İstanbul'da "Asır" gazetesine tefrika edildikten sonra risale şeklinde 76 sayfadan ibaret olarak 1287 / 1870-71'de Terakki matbaasında tab' olunmuştur. Risalenin başına "Nutk-ı bî-pervâ ile akl-ı dânâ beyninde muhavere" işaret edilmiştir".

Tezkireci, Abdi Bey'in Divan'ı hakkında şu bilgileri vermektedir: "Divan-ı eş'ârı tab' olunmamıştır. 260 sahifadan mürettep olan bir nüshası Darülfünun Kütüphanesi'ndedir. Divanında "Kaside-i Osmaniyye" unvanı ile "Dasitan-i Al-i Osman" vardır ki, alt tarafları Sultan Abdülaziz'in methine dairdir. Divanında münderic terkipleri bendlerden biri matbudur".

Abdi Bey'in "Erzurum Lehçesi"¹³ adlı eserinin var olduğunun altını çizen M.K.İnal meseleyi şu şekilde açıklamaktadır: "Darülfünun Kütüphanesi'nde "Tuhfe-i Vehbi" tarzında on beş sahifadan ibaret ve nakıs bir risale vardır ki, üzerinde "Erzurum Lehçesi" işaret edilmiştir. Kimin eseri olduğu gösterilmemiştir. Müzeler ve Kütüphaneler müfettiş-i fazılı Ahmed Tevhid Bey, bu nüsha bir zaman kendi nezdindeyken bir zat tarafından ariyeten alınıp iade olunmadığı ve Abdi Efendi'nin eseri olduğunu söyledi"¹⁴. "Abdi Efendi'nin erbâb-ı dânişden olduğunu eş'ârı gösteriyor. Mürettep divanında nazmın her nevi vardır. Divanın muhteviyatı aruz vezniyle söylenmiş eş'ârdan ibarettir".

Doç. Dr. İ.Babacan, Abdi Bey'in hayat ve sanatını araştırmıştır¹⁵. Araştırmacı, Abdi Bey'in ailesi ve yetiştiği ortam hakkında bilgi verirken onun hakkında bilginin az oluşunun altını çizmekte ve "Şeyh Süleyman'ın torunu olması ve Akkoyunlular gibi meşhur bir Türk sülalesine mensup olması seçkin bir aileden geldiğini gösterir" demektedir¹⁶. İ.Babacan'ın Abdi Bey'in Türkçülükle ilgili manzumesinin analizine adanmış makalesi dikkati çekmektedir. Bu araştırmaya kadar Türk şairleri arasında milletin Türk, dilinin Türkçe olduğunu açık şekilde haykıran ilk şairin Mehmet Emin Yurdakul olduğunu kabul görüyordu. M. E. Yurdakul'un:

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur,

Sinem, özüm ateş ile doludur.

İnsan olan vatanının kuludur,

Türk evladı evde durmaz; giderim!

¹¹ Sarıkaya O. Tezkirecilik geleneği içerisinde Fatîm tezkiresi. İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek lisans tezi 2007, s. 471.

¹² Sarıkaya O. a.g.e., s.471.

¹³ Şebinkarahisarlı Abdî'nin Erzurum Lehçesi Lügati. Hazırlayan İ. Babacan. Ankara, Grafiker, 2016, 171 s.

¹⁴ İnal M.K. a.g.e., s.36.

¹⁵ Babacan İ. Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi, Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler, 30 Haziran-1 Temmuz 2000, s.221-229; Babacan İ. XIX. Asır Osmanlı Edebiyatı'nda Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi ve Şebinkarahisarlı Abdî Bey'in Türklükle İlgili Bir Manzûmesi", Karadeniz Araştırmaları (KARAM), 2007 Kış, s.1-14.

¹⁶ Babacan İ. XIX. Asır Osmanlı Edebiyatı'nda Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi ve Şebinkarahisarlı Abdî Bey'in Türklükle İlgili Bir Manzûmesi", Karadeniz Araştırmaları (KARAM), 2007 Kış. s 1.

dörtlüsü ile başlayan manzumesi 1897 yılında yayımlanmıştır. Fakat İ. Babacan'ın tespitlerine göre, Abdi Bey'in Türkçülükle ilgili manzumesi ise bu tarihten daha önce kaleme alınmıştır: "1884 yılında vefat eden ve bu tarihten çok önceleri şiir yazmaya başlayan Abdi Bey, benzer sözleri Mehmet Emin'den 20-30 yıl önce kaleme almış olmalıdır. Bu sebepten Türk milliyetçiliği ve Milli edebiyat araştırmacılarının, böyle bir şairi göz önüne almamaları veya haberdar olmamaları yadırganacak bir durumdur"¹⁷.

Abdi Bey'in Türkçülüğü konu eden manzumesi divanının 40 a - 43 a varaklarını kapsamaktadır. Divan, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde T 207 şifresiyle muhafaza edilmektedir. Hacmi 130 varaktır. Abdi Bey'in söz konusu manzumesinin Türkçülükle ilgili mısraları aşağıdakilerdir:

Kimdir acabâ dahleden eş'ârına Türk'ün
Nâ-hak yere hep hak veren ağyârına Türk'ün
Kâil mi olur resm-i vefâ eyleye tercih
Bî-gânelerin kavlini âsârına Türk'ün
Türklük ile fahreyler iken halk-ı zamâne
Dahleylemeye başladı efkârına Türk'ün
Bî-gânelerin farzedelim sıdk-ı makâlin
Benzer mi acep şive-i güftârına Türk'ün
Çingane dahi gayret-i cinsiyle mübâhî
Lânet ana kim çalışa idbârına Türk'ün
Bî-gânelerin tarzına gıtdin ne kazandık
Bir taş mı kodun kûşe-i dîvârına Türk'ün
Kim aldı acep kabza-i teshîre bu mülk
Yokdur dayanır savlat-i peykârına Türk'ün
Türklükdür eden bizleri bu nimete nâil
Mevlâ bereket bahşola hep varına Türk'ün
Bu devleti biz sâye-i Türkî'de edindik
Nusret vere Hakk baht-i cihândârına Türk'ün
Düşmana cefâ dostu vefâ Hakk'a temennâ
Şâyân ü sezâ işte bu mişvârına Türk'ün
Gayret-keş-i cins olmayanın cânına sad yûf
Var ise eger dinine imânına sad yûf¹⁸.

5. **Fatih.** Osmanlı devlet adamı ve şair Fatih Efendi (ö. 1250 / 1834) Şirvan'da doğdu. Onun hakkında Şemsettin Sami'nin "Kâmûsu'l-Alâm'ından, Muhammed Süreyya'nın "Sicill-i Osmaniyye"sinden ve Fatin tezkiresinden bilgi almaktayız. Babasının ismi Yusuf, dedesinin ismi Gıyasettin'dir. Prof. Dr. M. A. Beyhan, şairin 1778-1779 yılında doğduğunu yazmaktadır. Fatih, İstanbul'da eğitim almış, Divan-ı Hümayun'da memuriyete başlamıştır¹⁹.

Fatin Efendi "Hâtimetü'l-Eş'âr'da onun Şirvanlı olduğunu, İstanbul'a gelerek Divan-i Hümayun kâtibi görevinde bulunduğunu, daha sonra Mısır'a gittiğini ve H.1250 yılında vefat ettiğini ve Mısır'da defnedildiğini yazmaktadır²⁰. Kıbrısîzâde İsmail Hakkı Efendi, Fatih Efendi'nin vefatına madde-i tarih yazmıştır: "Fatihe oku Efendi Fatihe".

Şirvanlı Fatih'in hayatı ve sanatı ilk kez Prof. Dr. M. A. Beyhan tarafından araştırılmıştır²¹. Fatih'in "Takrir" ve "Gülzâr-ı Fütuhât" adlı eserleri vardır. Şairin "Gülzâr-ı Fütuhât" adlı eserini araştıran M. A. Beyhan, onun hayat ve sanatının öğrenilmediğinin altını çizmektedir. Araştırmacı, "Gülzâr-ı Fütuhât"ın yakın çağ Osmanlı tarih araştırmacıları için mühim kaynak olduğunu yazmaktadır. Kitabın 3 nüsha esasında hazırlanmış metni 2001 yılında basılmıştır.

Şairin bir gazeli "Hâtimetü'l-Eş'âr'da yer almaktadır.

Hep bozuldu nağme-i saz-i neva-i merhamet,

Hayli demdir gûşuma gelmez sada-i merhamet.

¹⁷ Babacan İ. a.g.e. s. 13.

¹⁸ Babacan İ. XIX. a.g.e., s. 11.

¹⁹ Beyhan M.A. Şirvanlı Fateh Efendi. DVİA. İstanbul 2010, c. 39, s. 210.

²⁰ Sarıkaya O. a.g.e., s.522.

²¹ "Gülzâr-ı fütuhât": bir görgü tanığının kalemiyle yeniçeri ocağının kaldırılışı (inceleme tahlil metin). / Şirvanlı Fatih Efendi, 1250/1834 ; haz. Mehmet Ali Beyhan. İstanbul : Kitabevi, 2001. XLV, 92, 170 s.

Bilmezim bu hilkat-i âlemde mi insaf yok,
 Olmadım mı yoksa ben hergiz seza-i merhamet.
 Bu ne hâlettir cila bulmaz uyun-i şâirân,
 Hâksâr olsam cihanda tutiya-i merhamet.
 İstikametten düşüp burç ü hisarı kalmamış,
 Kalb-i âşıklar gibi olmuş bina-ı merhamet.
 Mütalli oldum ki, Fatih, defter-i âfâkda,
 Lafz-ı bî-mana gibi kalmış sema-i merhamet²².

6. **Feyzi Efendi.** XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen şairlerden biri Feyzi Efendi'dir (1842-1910). Feyzi Efendi, Mîrgün Mekteb-i Rüşdî'sinde, Robert Koleji'nde ve Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde 30 sene öğretmenlik yapmıştır. Şair hakkında geniş ve sistematik bilgiyi M.K.İnal'ın tezkiresinden almaktayız: "Ahmed Feyzi Efendi, Tebriz civarında Serâb muzaf'atından Türkanpor Karyesi'nde ulemadan Esed Molla'nın oğludur. 1258 sene-i hicriyyesinde mezkûr karyede doğdu. Babasının yanında eğitim aldı. 1276'da (1859-60) Necef'e azimetle – İran gençleri için o zaman Darülfünun hükmünde bulunan medreseye dâhil oldu. İkmal-i tahsilden sonra fariza-ı haccı eda etti. Hicaz'dan Mısır'a azimetle Câmî-i Ezher'e devam eyledi. Tebdil-i hava için Mısır'a giden fuzalâ-yı vüzerâdan Sami Paşa'ya mülaki oldu. Paşa, İstanbul'a avdetinde birlikte getirdi ve konağına misafir etti. Feyzi Efendi, Paşa'nın hem-bezmi olan ulema-yı İran'dan Mirza Safa'nın müstefiz-i irfânı oldu. Bilâhere tevellüd eden oğlunu üstadının ismiyle tevsim eyledi. Muahharen terk-i tabi'iyetle Hükûmet-i Osmâniyye me'mûriyetine süluk ederek Amasya tahrirat kitabetine tayin olundu. Bir müddet şehir-emâneti mektûbî kalemi mümeyyizliğinde bulundu"²³.

"Mîrgün Mekteb-i Rüşdî'sinde ve Robert Kolej'de²⁴ muallimlik etti. Amerikalıların, İslamiyet aleyhindeki kitapları kendine tercüme ettirmek istemeleriyle muallimlikten çekildi".

"O sırada Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi²⁵ Fârisi muallimliği münhal olmakla Maarif Nâzırı Münîf Paşa'nın daveti üzerine müsabakaya girdi. Şehir-emaneti'ndeki memuriyetini terk ederek mezkûr muallimliğe nasedildi. Otuz üç sene bu muallimlikte bulunmuştur. 1328'de sinn-i hadd-i nizâmîyi mütecaviz olduğundan – talebe-i kadîmesinden – Tevfik Fikret Bey'in Galatasaray Sultânîsi Müdüriyeti hengâmında teka'üde sevk edildi"²⁶.

Salah Bırsel, "Kahveler kitabı"nda Feyzi Efendi'den kısa olarak bahsetmekte, onun Çaycı Reşit'in Çayevi'ne geldiğini söylemekte ve kısa bir latife anlatmaktadır: "Buraya gelenlerden biri de Muallim Feyzi Efendi'dir. Robert Kolej'inde öğretmen olarak çalışırken Amerikalıların İslamı kötüleyen kitapları kendisine çevirtmek istemeleri üzerine oradan ayrılacak kadar dinine ve yurduna bağlı bir kişidir. Daha sonraları, 33 yıl süre ile Galatasaray Lisesi'nde Farsça okutan Muallim Feyzi Efendi'nin gözü, burnu, ağzı, esmer mi esmer yüzü tam bir İranlıyı andırır. Konuşması da Azerbaycan ağzına çalar. Ahmet Rasim onun şiirlerinin bile Azerbaycan ağzıyla yazıldığını söyler"²⁷.

"Muallim Naci 1883-1885 yıllarında "Tercüman-ı Hakikat" gazetesinin edebiyat bölümünü yönetirken Feyzi de orada Sürûş takma adıyla yazılar yazar. Sevmediği tek kişi ozan Kazım Paşa'dır. Çünkü Kazım Paşa bir mersiyesinde ondan:

Düştü Hüseyin atından Sahra-i Kerbela'ya
 Cibril haber ver Sultan-ı Enbiya'ya
 ikiliğini yürütmüştür.

²² Sarıkaya O. a.g.e., s.522.

²³ İnal M.K. a.g.e., s.648.

²⁴ Robert Koleji 16 Eylül 1863'te Cyrus Hamlin ve Christopher Robert tarafından kurulmuştur. Yüz yılı aşkın bir süre bu adla eğitim verdikten sonra, üzerinde bağımsız bir üniversite kurulması için 10 Eylül 1971'de Türkiye Hükûmetine devredilerek Boğaziçi Üniversitesi adını aldı.

²⁵ Fransız eğitim sitemine göre 1868'de İstanbul'da açılan orta dereceli eğitim kurumudur.

²⁶ İnal M.K. a.g.e., s. 649.

²⁷ Bırsel S. Kahveler kitabı. İstanbul, 1983, s.117.

Muallim Feyzi, bilgisine güvenilir bir ozandır. Daha sonraki yıllarda – 1900’lerde diyelim – Neyzen Tefik ilk gazellerini yazmaya başlayınca onun öğütlerinden yararlanmak isteyecektir”²⁸.

Muallim Feyzi şiddetli soğuk alma neticesinde iki gün hasta olarak 16 Safer 1328’de (27 Şubat 1910) vefat etti ve Üsküdar’da Seyyid Ahmed Deresi Kabristânı’na defnedildi.

“Kemâlû’ş-Şuarâ”da aktarılan bilgilere bakılırsa, Feyzi Efendi kendi vefatına tarih söylemeye bile fırsat bulmuştur:

Geldim kapuna, Ya Rab, elim boş, yüzüm siyâh

İsyânıma cezâ olarak koğma, etme dûr

Nefse uyup da olmayacaktım güneş-kâr

La taknatu bu hale beni eyledi cesur.

İsyânıma tekabül eder bir cemil fî’il

Etmiş değil bu âne değin bendeden sudûr.

İlla ki Ehl-i Beyt-i Resûl’ün mahabbeti

Zülmet-serây-ı kalbimi etmişti gark-ı nûr.

Feyzi değilse mazhar-ı gufran-ı Zül’-celâl

Tarih-i rihleti neden olmuş Hüve’l-gafur. 1328 (1910).

M. K. İnal, Feyzi Efendi’nin, Sürûş mahlasıyla Tercüman-ı Hakikat gazetesinde yazılar yazdığını, edipler arasında Muallim Feyzi Efendi namıyla tanındığını, “mütedeyyin, müeddeb, ehl-i daniş” olduğunu yazmaktadır ²⁹.

Feyzi Efendi’nin eserleri hakkında ilk sistematik bilgiyi M.K. İnal vermekte ve eserlerini sıralamaktadır. Muallim Feyzi’nin “Mâtem-nâme” ve “Vâveylâ”sını yayına hazırlayan C.Çiftçi, Feyzi’nin eserleri hakkında bilinmeyen meselelere ışık tutarak değerli bilgiler sunmaktadır. C.Çiftçi, Feyzi Efendi ile ilgili yürüttüğü araştırmaların sonucu olarak eserlerini yazma eserler ve basma eserler diye ayırarak takdim etmektedir³⁰.

Muallim Feyzi’nin yazma şeklindeki eserleri şunlardır:

Kamus; Müntehabât-ı Fârisîye; Divan-ı Eş’âr; Cep Lügati; Gülşen-i Râz tercümesi; Mersiyeler; Eş’âr-i Feyzi.

Yayımlanmış eserleri: Hayyam; Kand-i Pârisi; Sûz u Gûdâz; Usûl-i Fârisî; Pâk Nihâd ve Pâk Dâmen; Mâtem-nâme; Mersiye (Vâveylâ); İlâveli Vâveylâ Yahut Mes’âib-i Kerbelâ

Usûl-i Fârisî – M.K.İnal bu eserin 14 kez basıldığını yazmaktadır.

“Kamus” adlı eserinin yangında mahvolması hakkında M.K.İnal tezkiresinden bilgi edinmekteyiz: “Oğlu Tahran Sefâreti Müsteşârı Safâ Bey’in verdiği mâlumâta göre yirmi sene çalışarak Türkçeden Fârisîye ve Fârisîden Türkçeye olmak üzere vücuda getirmiştir ki âsâr-ı meşâhirden emsile ve şevâhid ile tezyin etmiştir. İkmalini müteâkıben tab’ı için nâşirle mukavele akdettikten sonra Cihangir’de Karadut Çeşmesi’ndeki hânesinde 1308 sene-i hicriyyesinde (1890-91) zuhur eden harikde mahvoldu”³¹.

“Müntehabât-ı Fârisîye” adlı eserinin de yandığını M.K.İnal’dan öğreniyoruz. “Üdebâ-i Acem’in âsâr-ı meşhûresini cem’ ve telif suretiyle ve tercümeleriyle birlikte tertîb olunmuştur. Bunu da yirmi senede vücuda getirmiştir. Bu da yandı”³².

“Vâveylâ” - İmam Hüseyin hakkında 1898 senesine kadar yazdığı mersiyeleri ihtiva etmektedir. 1314 / 1896 senesinde İstanbul’da yayımlanmıştır.

“Eş’âr-ı Feyzi” – Ankara Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu’nda Yz. B 603 numarada kayıtlıdır. 82 yapraktan oluşan eser, 303x210 mm. boyutundadır.

“Dîvân-ı Eş’âr” – yazdığı şiirleri ihtiva eden bu eseri de yanmıştır.

²⁸ Birsal S. a.g.e., s. 117.

²⁹ İnal M.K. a.g.e., s.648.

³⁰ Muallim Feyzi. Mâtem-nâme ve Vâveylâ. Hazırlayan C.Çiftçi. İstanbul, Kevser Yayınları, 2012, s. 17.

³¹ İnal M.K. a.g.e., s.648

³² İnal M.K. a.g.e., s.648.

“Sûz u Gûdâz” – şarkı güftelerinden oluşan eserdir. 1300 / 1883 tarihinde yayımlanmıştır.

“Rubâiyât-ı Hâyâyâm” – İran şairi Hayyam’ın bazı rubailerinin tercümesini ihtiva etmektedir. 1303 / 1886 senesinde İstanbul’da basılmıştır.

Cep lügati – Muallim Nâci Efendi’nin tavsiyesiyle öğrenciler için Türkçeden Farsçaya ve Farsçadan Türkçeye olarak tertip edilmiştir. Basılmamıştır.

“Gülşen-i Râz” tercümesi – Mahmud Şebüsteri’nin aynı adlı eserinin Türkçeye tercümesidir.

“Pâk-Nihad ve Pâk-Dâmen” – Şirket-i İrâdiye Matbaası’nda 1297 / 1881 yılında basılmıştır. 15 sayfadan oluşmaktadır.

Yaşadığı dönemin önemli öğretim müesseselerinde öğretmenlik yapmış, Tevfik Fikret, İ.Hikmet Ertaylan gibi ediplerin yetişmesinde müstesna rol üstlenmiş ve çok sayıda rengârenk eserleriyle edebiyatımızı zenginleştirmiş, fakat tarihin gizli sayfalarına saklanmış Muallim Feyzi’nin hayatı, sanatı, edebi kişiliği, eserleri ve Osmanlı basınındaki yazıları tarafımızdan araştırılmaktadır.

7. **Hakan.** Arif Hikmet tezkiresinde Hakan mahlaslı Azerbaycan şairi hakkında kısa bilgi geçmektedir³³. Tezkireci onun isminin Feth Ali Şah olduğunu, Kaçar Türklerinden olup, İran’a hükümlanlık yaptığını yazmakta ve Farsça bir şiirini takdim etmektedir. İsmi geçen şair, Kaçar hanedanının ikinci şahı olup, 1797-1834 yılları arasında hüküm sürmüştür.

8. **Mahvî.** Adı Hasan olan ve Mahvî mahlasıyla şiirler yazan bu şair 1238 / 1822 yılında Tebriz’de doğdu. Seyahat maksadıyla 1263 / 1846 yılında İstanbul’a geldi. Hayat ve sanatına ilişkin bu kısa malumatı Fatin tezkiresinden almaktayız. Fatin Efendi onun talik hattında usta olduğunu yazmaktadır: “Hatt-ı talikde olan behresi mülabisesi ile ila elan tahrir-i keteb-i nefise ve mütaliye-i eşar-ı selise eyleyerek, imrar-i vakt ü saat eylemekde bulunmuştur”³⁴. Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. Fatin şairin Türkçe bir şiirini örnek vermektedir:

Dil-âvâz mahfi genc ol ko seni vîrâne sansınlar,
Meseldir bu ki dirler âkil ol dîvâne sansınlar.
Mukîm-i mescid ol batında dâim hakkı zikr eyle,
Na ğam erbâb-ı zâhir menzilin meyhâne sansınlar.
Tevellâ vü teberrâ âleminden içtinâb eyle,
Varıp sen âşina ol hakka ko bîğâne sansınlar.
Vücûdun derd-i aşk ile fenâ mülkünde mahv it kim,
Bekâ esrârına vâkıf olan merdâne sansınlar.
Var esbâb-ı kemâla Mahviyâ arz eyle eş’ârın,
Garez ehli kelâmın ko senin efsâne sansınlar.

9. **Seyyid Nigarî,** XIX. yüzyıl edebi ve dini-felsefi fikrinin değerli temsilcilerinden olmuştur. Nigarî’nin Türkçe Divan’ı neşredilmiş ve hakkında araştırmalar yapılmıştır³⁵.

XIX. yüzyılda yaşamış Seyyid Nigarî ve ailesi hakkında geniş bilgiyi M.K.İnal’ın “Kemalü’s-Şüara”sından temin etmekteyiz³⁶. Tezkireci, Şeyh Seyyid Mir Hamza Nigarî (Efendi)’nin, Seyyid Emir Paşa’nın ve Hayrunnisa Hanım’ın oğlu olarak, Karabağ’daki Bergüşat kasabasında 1220 (1805)’de doğduğunu yazarak sözlerine şöyle devam eder: “Babasına paşalık unvanı, ceddi Rükneddin Paşa’dan muntakildir. Emir Paşa, ulema ve sulehadan idi. Dağıstan’da ahundlardan biriyle mübahese ve galebe ettiğinden Kızılbaş beyleri bazı evbaşı tahrir ederek şehid etmişlerdir. Mir Hamza o vakit dokuz aylık idi”.

³³ Arif Hikmet. Tezkire-i Şu’arâ (İnceleme-Çeviriyazı-İndeksli Tıpkıbasım). Hazırlayan Prof. Dr. S.Erdem. Ankara, TTK, 2014, s. 66.

³⁴ Sarıkaya O. a.g.e., s.593.

³⁵ Bilgin A. Divan-ı Seyyid Nigarî. İstanbul, Kule Yayınları, 2003; Altunbaş K. Divan-ı Seyyid Nigarî. I-II. c. Samsun, 2004; Bayram P. Qarabağlı Seyid Mir Həmzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkce divanının strukturu. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, AMEA, 2008.

³⁶ İnal M.K. a.g.e., s.1627.

“Mir Hamza, Şirvan’ın Şamahı ve Şeki kasabalarında tahsil-i ulum ettikten sonra bir mürşid aramak üzere seyahate çıktı. Mevlana Halid’in şöhretini işiterek, Harput’a kadar gitti. İrtihalinin haber alarak Sivas’a geldi. Muahharen Karabağ’dan Kürd Emir cihetine teveccüh ve Mevlana Halid’in hulefasından Şeyh İsmail Şirvanî’ye inabe eyledi. Ruslar Dağıstan’da nüfuz sahibi olan meşayih ve ulemeden tevehhüş ve adi vesilelerle nefyetmekte olduklarından Mir Hamza, mürşidiyle Sivas’a hicret ve birkaç sene ikamet eylediler. Daha sonra Amasya’ya geldiler”.

“Mir Hamza, mürşidinin izniyle Konya’ya gitti. Türbe-i Mevlana’da erbain çıkardıktan sonra Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere’ye azimet etti. Ravza-i Mutahhara civarı saadet-medarında da bir erbain çıkarmaya muvaffak oldu. Şam ve Kudüs’ü de ziyaretle Amasya’ya döndü. Bir sene daha mürşidine hizmet ettikten sonra hilafet aldı”. Bunun ardından Azerbaycan’daki Berde’ye ve Bergüşad’a giderek, oralarda “marifet ve tarikat neşr eyledi”.

“Kırım muharebesinde birçok mücahidle hafiyyen Kars tarafına geçerek, devlet ordusuna iltihak etti. Savaşın sonra Erzurum’da Bakırcı Mahallesi camisinin dershanesinde üç sene oturdu. Devlet tarafından 500 kuruş maaş tahsis olundu”.

“Erzurum’dan İstanbul’a geldi. Bir müddet sonra Amasya’ya ve Erzurum’a gitti. Zevcesiyle oğlu Siraceddin’i memleketinden getirtti. 1282 / 1865’de Amasya’da tavattun etti. Müracaat eden erbâb-i marifete tefsir ve hadis tedris ve tarikat ve hakikat talim eyledi”.

“Amasya müftüsü Hacı İsa Efendi, müftülüğten istifa ve kendine inabe etti. Bilahare araları açıldı. Muharrem 1304 / 1886’da Harput’ta vefat etti. Na’sı Amasya’ya nakledildi. Beyazıt Paşa mahallesinde izhar olunan kabre defnolundu. Müridân ve mühibbânın ianesi ve amcası oğlu Mir Hasan Efendi’nin nezareti ile türbe ve yanına cami yapıldı”.

M.K.İnal “Merhumun eserleri” başlığı altında Nigarî’nin şu eserlerini zikretmektedir.

Fütûhat-i Mekkiyye’ye tevzihat, Farsi ve Türkçe Divan-ı eş’ârî, “Nigâr-nâme”.

“Türkçe Divan’ı 1301’de (1883-84) İstanbul’da basıldı. Vefatından birkaç gün önce “Hatime-i Seyyid Nigarî – Tehdisiyye” namıyla bir manzume yazdı. Rivayet olunduğuna göre ekseren Mesnevi-i Mevlana’yı, Molla Câmi, Hafiz Şîrâzî ve Fuzûlî Divan’larını mütalaa etmekle sefa-yâb olurmuş. Eserlerinde Fuzuli izleri pek açık görülmektedir”.

Seyyid Nigari’nin hayatı ve sanatı günümüzde kapsamlı şekilde araştırılsa ve yayımlanmışsa da tezkirecinin bize verdiği ve yukarıda aktardığımız bu bilgiler ana kaynaklardan biri olarak değerini kaybetmemektedir.

10. Sâ’î Efendi. XIX. yüzyıl şairlerinden olan Sâ’î Efendi (d. 1218 / 1803) Fatin tezkiresinde hatırlanmıştır. Sâ’î Tebriz’de doğmuş, İstanbul’a gelmiştir. Güzel sanatlara aşına, oymacılıkta usta idi. Bir müddet Muhammed Ali Paşa’nın isteği üzerine Mısır’a gitmiştir. Fatin onun sanat tarzını övmektedir: “...kendüsünün resm-i hatda İmad-ı sâî ve ressamlıkta ise misal-ı Behzad u Mânî olması cihetile Misir Darü’l-Tıbbasına memuriyeti bil-icra bir vakit müru-rında eyalet-i merkumede vâkî Hanki nam mahalde olan mektebin şagirdinin mevad-i imtahaniyyeleri dahi ilave-i memuriyeti kılınaraq, ol vechle on dört sene müddet Kahire-i mezburede güzarende-i vakt ü saat olmuş”³⁷. 1265 yılında (1848-49) İstanbul’a gelmiş ve “Matbaa-i Amire’de ikinci müdür vazifesinde çalışmıştır. Maalesef şair hakkında bilgilerimiz bununla sınırlıdır ve hiçbir yerde şairin eserlerinin el yazma nüshalarına ulaşamadık.

11. Ferecullah Efendi. XIX. yüzyılda Tebriz’de doğmuş ve mektupçu olarak İstanbul’a gelmiş şairlerimizden biridir. Onun hakkında Fatin tezkiresinden bilgi edinmekteyiz. Tezkireci şairin Tebriz’de doğduğunu, Tebriz hâkimi Melik Kasım Mirza’nın kitapçısı olduğunu ve 1268 / 1851 yılında İstanbul’a geldiğini yazıyor. “Nâzım-ı manzûme-i hünermendî Ferecullah Efendi memâlik-i İraniye’de vâki şehir-i Tebriz-i anber-hizde bûyâver-i meşâmm-ı vücûd olup bir mikdâr tahsil-i maârif eyledikten sonra Tebriz hükümdârı Şehzâde Melik Kâsım Mirzâ’nın kitapçılık hizmetinde bulunarak bir müddet istihdâm olunup muahharen ticâret tarîkiyle Dersaâdet’e bi’l-muvâsala 1268 târihinde râhile-bend-i dâr-ı âhiret olmuştur”. İstanbul’da vefat etmiştir.

Tezkireci onun Türk ve Fransız dillerini iyi bildiğini ve çok sayıda şiiri olduğunu yazıyor, örnek olarak şu gazelini sunuyor:

Ruh- ı cânânı görmek dâima fikr u hayâlimdir,

Semender teg yanar ateşde olmak hasbihâlimdir.

³⁷ Sarıkaya O. a.g.e., s.321.

Duyarlar ric'at eylermiş giden dünyâ-yı fâniden,
 Bana ric'at günü cânânıma rûz-ı visâlimdir.
 Müsinn rûyı koyup da bûte-i dil içre zevb itdim,
 O iksir-i gam ı tarh eyledim zer oldu mâlimdir.
 Egerçi burc-ı akrebde olanda mâh çok bedre,
 Ve lîkin zülfü içre yâr rûyu nîk-i fâlimdir.
 Bana nâsih didi terk-i cünûn u kesb-i akl eyle,
 Velî dîvânelik bilmez benim akl u kemâlimdir.
 H ızır âb-ı hayât içdi fenâ dünyâda bâkidir,
 Beni hayy eyleyen la'l-i leb-i cânân zülâlimdir.
 Bakan câm- ı cihân-bîne görür âlemleri dâim,
 Benim câm-ı cihân-bînim bu mir'ât-ı cemâlimdir³⁸.

12. Kâmî mahlaslı Azerbaycan şair hakkında M. K. İnal bilgi vermektedir. Tezkireci, Kâmî'nin:

Hamiyyetsiz olaydım yan gelirdim şimdi Kafkas'ta,
 Bizim çoktan Rus olmuştur Dağıstan ve
 Dehri bu nazm-ı dil-keş Kafkasya şairinden

Mısralarını esas alarak Dağıstanlı olduğunu yazıyor. Fakat daha sonra İranlı kitapçı Nasrullah Efendi'nin verdiği malumata dayanarak İrevanlı matbaacı Hacı Abbas'ın oğlu olduğunu altını çiziyor. Annesinin ise Kafkasyalı Çerkes olduğunu belirtiyor³⁹. Yani baba taraftan Azerbaycan Türkü, annesi taraftan ise Dağıstanlıdır.

1878 yılında doğmuş, Dağıstanlı Hamdi Bey'in Aksaray'da tesis ettiği Medrese-i Edebiye'de okumuştur. Bâb-ı Ali'de Matbuat Kalemî'ne tayin edilmiştir. Daha sonra Keraçi şehrine Türk konsolosluğuna tayin olunmuştur. Beş-altı yıl orada kalmıştır. Yunan Harbi'nde yolsuzluk meselesi sebebiyle vazifeden uzaklaştırılmış, önce İstanbul'a, bir müddet sonra Mısır'a gitmiştir. Hüseyin Kâmî İttihatçılarla kalemle savaştığı için Karaman'a sürgün edilmiştir. 1912 yılında vefat etmiştir.

Kâmî'nin hayat ve sanatı hakkında ilk sistematik bilgiyi veren M.K.İnal hiciv ve hazli kapsayan manzumeleriyle bazı nesir eserlerini "Divançe-i Dehrî" adıyla iki defa yayımladığını ve bu sebeple hapse atıldığını yazmıştır. Divançe'nin yayımına yardımcı olan Kürdîzâde Ahmed Ramiz Efendi, Divançe'nin Hüseyin Kâmî'ye değil de, kendisine ait olduğunu söyleyerek onu kurtarmış ve kendisi ise Kastamonu'ya sürgün olunmuştur⁴⁰.

Kâmî'nin "Divançe-yi Dehrî", "II. Ramses" (piyes), "Sabah-ı Hürriyet" (piyes) isimli eserleri⁴¹ olmuşsa da, günümüze sadece ilk eseri ulaşmıştır.

M.K.İnal, Kâmî'nin manzumelerini şöyle değerlendiriyor: "Gördüğüm manzumeleri hep hicv ü hezle müteallik olanlardan ibarettir. Tabındaki zarafet ve kalemindeki kudret, manzumelerinin her beytinde görülüyor. Meşrute evailinde "Sabah-ı Hürriyet" namındaki piyesi tiyatrolarda oynanarak halkın rağbetine mazhar olmuştu"⁴².

Tezkirede şairin "Su" isimli gazeli yer almaktadır:

Dökme hortumdan sakın etraftaki damlara su,
 Kim bu ahşap evlere yangında vermez çare su...

13. Şekili Ömer Keşfi Bey hakkında ilkin malumata M.K.İnal tezkiresinde rastkamaktayız. Tezkireci onun Şekli Ali Efendi'nin oğlu olduğunu, 1835 yılında doğduğunu yazıyor. Kırım savaşında Seyyid Hamza Nigarî'nin yanında

³⁸ Sarıkaya O. a.g.e., s.533.

³⁹ İnal M.K. a.g.e., s.1110.

⁴⁰ İnal M.K. a.g.e., s.1111.

⁴¹ Hüseyin Kami. Dehri Divançesi. Hazırlayan A.Tanyıldız. İstanbul, 2013, s.43.

⁴² İnal M.K. a.g.e., s.1111.

bulunmuştur. Sonraki hayatını M.K.İnal bu şekilde tasvir etmektedir: “Anadolu Orduları maiyetinde iken, ibraz eylediği hizmetlerden dolayı kayd-ı hayat ile maaş tahsis ve diğer suretle de taltif olundu. Harpten sonra, Erzurum İskân-i Muhacirin memuriyetinde ve muhasebe kitabesinde bulundu”⁴³. 1867 yılında 32 yaşında vefat etmiştir. Erzurum’da Derviş Ağa Camisi mezarlığına defnedilmiştir.

Keşfî’nin oğlu Hafız Mehmed Kaşif Efendi’nin de (1863-1921) manzumeleri olduğunu “Kemalü’ş-Şuarâ”dan öğreniyoruz. Tezkirede Keşfî’nin 6 beyit şiiri örnek olarak takdim edilmiştir. Bu Azerbaycan şairinin eserlerinden başka bir örnek zamanımıza ulaşmadığı için tezkirede verilmiş örnekleri takdim ediyoruz:

Tepti sevda yine dil menzili-canana gider,
Başı açık, yalın ayak dergeh-i sultana gider.
Cuşîş-i şevki niyaz ile o meydana gider,
Galiba şah-ı şehid aşkına kurbana gider.
Sine-i âşîka, ey dil, çekilir dağ-ı hezâr,
Vade-i gamda nice yıllar eder nale vü zâr.
Can verir etmek için kuy-ı dilaraya güzâr.
Tepti sevda yine dil menzil-i canana gider.

Aşka pâ-beste olanlar hiyel ü ale düşer,
Gâh çâh-ı gama, gâh vesvese-i bale düşer.
Yolda bin türlü meşakkatle yaman hale düşer,
Tepti sevda yine dil menzil-i canana gider.

14. Remzi Baba – XIX. yüzyılda yaşamış diğer bir Azerbaycan şairidir. Remzi Baba Tebriz’de doğmuş, yirmi yaşında İstanbul’a gelmiştir. 1306 / 1889 yılında vefat etmiştir. Şairin hayatı ve sanatı hakkında M.K.İnal bilgi vermektedir: “Remzi Baba Tebrizlidir. Tebriz’de biraz okuduktan sonra yirmi yaşında İstanbul’a geldi. Bir işle uğraşmayarak yaranın yardımıyla taayyüş ederdi”⁴⁴.

Tezkireci, Remzi Baba’nın vefatı hakkında geniş bilgi vermektedir: “Cemaziyelahir 1306-da (Şubat 1889) yaşı sekseni mütecaviz olduğu halde, Nuru Şeyda’nın rivayetine nazaran, Mekteb-i Tibbiyye hastahanesinde, ahibbasından mülkiye takaüd sandığı mazulun kalemi müdürü Safi Bey’in nakline göre Yeni bahçede Gureba hastanesinde vefat ederek, Edirnekapısı kabristanına ve şair Bürhaneddin-i Belhi Efendi’nin ifadesine nazaran, Üsküdar’da Seyyid Ahmed deresinde İranîlere mahsus mezarlığa defnedildi”.

“Son asır Türk şairleri”nde Tahrirat Müdürü Kemaleddin Bey’in Remzi Baba hakkında söylediği fikirlere rastlamaktayız: “Remzi Baba’dan Farisi okurdum. Karakulak hanında hasta olarak yattığını haber alınca gittim. Birdenbire beni tanıyamadı. “Sen kimsin?” diye sordu. İsmimi söyleyince müteessir olarak dua ve sena etti. Üstünü başını kehle istila ettiğini, tedavi edilemediğini söyleyerek bir hastahaneye götürülmesini rica etti.”.

Mezar taşına yazılmak için şair Deli Hikmet bir kit’a yazmıştır:

Bir düşün, ey zair-i gafil, şu kabrin halini,
Bir de altında yatan pir-i bela-perverdeyi.
İhtiyarlık, hastalık, gurbette yokluk birleşip,
Boğdular biçare Remzi-yi felaket-dideyi*.

Şiirlerinin bir kısmını “Mecmaü’l-Eş’âr” adıyla 1889 yılında yayımlatmıştır. Üzerinde:

Benim mezarıma bakman hakaret ile ki ben,
Eğerci mücrimim, amma muhibb-i Mevla’yım.

beyti ve “Müellifi: Şeyh Remzi. Naşiri: Muhammed Ali” yazılmıştır.

⁴³ İnal M.K. a.g.e., s.1215.

⁴⁴ İnal M.K. a.g.e., s.1858.

* Haftalık Malumat gazetesinde (№ 190) “İhtiyarlık, hastalık, gurbet, zaruret birleşip” suretinde yazılmıştır.

Remzî'nin çağdaşları Lâfî, Ahî, Rahî ve Şukuhî olmuşlar. O, 1302 / 1884 yılında Şukûhî ile görüşmüş ve Şukûhî kendi Divan'ında onun hakkında yazmıştır⁴⁵.

"Ayine-yi İbret" başlıklı 91 beyitlik Türkçe manzumesi 1289 / 1872 yılında yayımlanmıştır. M.K.İnal onun "Hadikatü'l-Uşşak" adlı manzum bir eserinin yayımlanmasını duysa da görmediğini yazıyor ve kendi açıklamalarına şöyle devam ediyor: "Manzumelerinin çoğunda İran şivesi görülmekte ise de, Darû's-saade ağası Hafız Behram Ağa'nın methine dair tanzim eylediği

Behram-ı felek görse bu Behram-ı zemini,
Dergâhının ister ola derbân-ı kemini
matlalı kasidesi, Nafî gibi şairlerin tavrına benziyor".

Yine "Kemâlû's-Şuarâ"ya göre Nuri Şeyda, Remzî Baba'nın şiirlerinden birkaçını ve risale şeklide yayımlanan manzumelerini "Malumat" gazetesinde yayımlatmıştır.

15. Şîrvânîzâde Rüşdî. Fatin tezkiresinde Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh İsmail Siraceddin'in oğlu olan Rüşdî mahlaslı Şirvanlı şair hakkında malumat vardır. O, 1245 / 1829-30 yılında Amasya'da doğmuştur. İsmi Muhammed'dir. Babasının yanında eğitim almıştır. Beyazıt camisinde vaiz olmuştur. "Mumailayhin fazl u irfanı müstağni-yi tarif u beyandır"⁴⁶.

Birdir safâ-yı vasl safâ bir degilse de,
Birdir cefâ-yı hecr cefâ bir degilse de.
Bâlâ vezîri bir görürüm fart-ı neşveden,
Birdir gözümde arz u semâ bir degilse de .
Birleşdi reng-i zülf ü binâgûş nazrada,
Birdir bana sabâh u mesâ bir degilse de.
Bî-mâr- ı aşkım istemem asla ilâc-ı derd,
Birdir yan imda derd u devâ bir degilse de.
Rüşdü sünuh-şinâs bilir tarz u şîvesin,
Birdir edâ-y ı şî'r edâ bir degilse de⁴⁷.

Nail Tuman'ın Tuhfe-i Nailî'sinde Rüşdî Paşa hakkında kısa malumat verilmiştir. Tezkireci Rüşdî Paşa'nın 1874 yılında vefat ettiğini yazıyor⁴⁸. Takdim olunan 2 beyit Fatin tezkiresindeki beyitlerle aynıdır.

16. Sebâtî. Asıl adı Hafız Muhammed Sebahattin Efendi olan Sebâtî, 1846 yılında Azerbaycan'ın Kabele bölgesinde doğmuştur. 1850 yılında ailesi Türkiye'nin Kars şehrine göç etmiştir. 1867 yılından itibaren Amasya'ya yerleşen şair orada Nigarî'den, Seyyid Mir Hasanû'l-Hüseyn'den ve İsa Ruhî'den ders almış, türbedar vazifesinde çalışmıştır. 1905 yılında vefat etmiştir. Bu bilgiler M.K.İnal'ın tezkiresinde geçmektedir⁴⁹.

Mahmud Kemal onun hayatından bahsederken, şairin hayatta karşılaştığı zorlukların altını çizmektedir. "Türbedarlıktan aldığı beş on kuruşla ailesini iâşe edemediğinden Amasya evkafından münhal olan bir cihetin aidat-i cüziyesini kendine tahsis ettirmek için son defa İstanbul'a geldi, uzun zaman oturdu. Zaruret saikasıyla çekemediği çile kalmadı. Her türlü teşebbüsata rağmen, maksadı hâsıl olmayarak, Amasya'ya döndü".

"Büyük oğlu Ali Haver ferd-i zaruret içinde Askeri Tıbbiyye'yi ikmal etti. Tabip yüzbaşısı oldu. Babasının vefatında küçük kardeşlerini iâşe ve terbiye etmeye çalışırken Balkan harbinde Yanya tarafına memur edildi. Pek genç iken ziyana uğradı".

Tezkireci, Sebâtî hakkında malumatı şu şekilde tamamlamaktadır: "Salih, sebur, gayur, müstakim, müstaid olan şu biçareyi tahattur ettikçe müteessir olurum". Tezkirede şairin bir gazeli yer almaktadır⁵⁰.

Onun şiir divanı 1889 yılında tamamlanmış ve 1891 senesinde İstanbul'da yayınlanmış, 72 sayfadan oluşmaktadır. Divan'daki Türkçe şiirlerin sayısı 193, Farsça şiirlerin sayısı ise 10'dur. Eserin Dibaçe'sinde "ifade-i

⁴⁵ Mehmedî Târihi. Danışmândani Azerbaycan. Bakı: 1987, s. 272.

* Yani İran'da yaşayan Azerbaycanlılar (V.M)

⁴⁶ Fatin, a.g.e., s. 263.

⁴⁷ Fatin, a.g.e., s.263.

⁴⁸ Mehmet Nail Tuman ve Tuhfe-i Nailîsi (İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 301-400) Hazırlayan R.Kaya. Balıkesir Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi. 2008, s. 129.

⁴⁹ İnal M.K. a.g.e., s.2135.

⁵⁰ Aynı eser.

mahsusa" başlıklı nesirle yazılmış giriş kısmı yer alıyor; ardından bir takriz ilave edilmiştir. Sonda ise üç takrizle yer verilmiştir. "Özellikle, edip ve şair Nazif Bey'in şiir şeklindeki takrizi dikkate değerdir. Ona göre Sebâtî Divanı, şevk veren, rengin bir eser, bir güzelliğin şerhi, güzelliğin kitabıdır"⁵¹:

Teâlâ âh ne şevk-efzâ ne rengin bir eserdir bu

Ne hoş şerh-i melâhatdır kitâb-ı hüsn-i hûbâna.

N.Koç, Sebâtî divanın günümüz Türk alfabesine aktarmıştır⁵². Araştırmacı şairin çok tanınmamasının sebebini şu şekilde izah etmektedir: "Fazla tanınmamış olmasının nedeni onun sanatının yetersizliğinden değil, yaşadığı dönemin edebiyat anlayışından ve şairin Anadolu'da yaşamış olmasındandır"⁵³.

17. Sabûrî mahlaslı Tebrizli şair hakkında malumatı Fatin tezkiresinden alıyoruz. Tebriz'de doğmuştur. Asıl ismi Hüseyin'dir. Öğrenim gördükten sonra İstanbul'a gelmiştir. Divan kâtipliği yapmış, nestalik hattında usta olmuştur. Divan teşkil edecek sayıda şiirleri vardır. 1269 / 1852 yılında vefat etmiştir⁵⁴.

Al şâne destine sanemâ tara tellerin,

Gönlüm gibi dağıt yine ruhsâra tellerin.

Tutmuş günün gabağını zülfün kenâra çek,

Etmiş 'aceb kara günümü kara tellerin.

18. Yusuf Efendi Tebrizli'dir. Hakkındaki kısa bilgi Fatin tezkiresindedir. 1265 / 1848 yılında İstanbul'a gelmiş, burada kâtiplik yapmıştır. Nimetullahî tarikatına girmiştir. Daha sonra Hicaz'a gitmiştir. Muhlis mahlasıyla Farsça ve Türkçe şiirler yazmıştır. "İlm-i hatda behresi olmak mülâbesesiyle tahrîr-i ketebe ile taayyüş eylemekte bulunmuştur. Kendisinin Muhlis mahlasıyla dahi Fârisî ve Türkî haylice eş'âr u güftârı vardır"⁵⁵. Fatin şairin

"Yıllar yıllar subhadek ben intizarın çekmişim,

Canımı mecruh edüb ben tir-i darın çekmişim." redifli gazelini örnek olarak vermiştir.

XX. yüzyıl tezkirecisi Nail Tuman şair hakkındaki bilgiyi Fatin tezkiresinden özetleyerek takdim etmiştir⁵⁶.

Sonuç. Osmanlı tezkireleri üzerinde yürüttüğümüz araştırmalar sonucunda belli oluyor ki XIX. yüzyılda Osmanlı'da bulunan Azerbaycan şairlerinin büyük çoğunluğu Güney Azerbaycan'dan gelen şairlerdir. Osmanlı'ya göç etme sebeplerinin başında ise genellikle ekonomik sıkıntılar gelmektedir.

Osmanlı tezkirelerinden yola çıkarak ortaya çıkardığımız XIX. yüzyıl Azerbaycan şairlerinin büyük kısmı Azerbaycan'da bilinmemekte ve araştırılmamaktadır. Türkiye'de ise bu şairlerin bazılarının eserleri yayımlanmıştır (Babacan 2016; Kami 2013; Muallim Feyzi 2013 vb.). Osmanlı döneminde bu şairlerin bazılarının imzalarını Osmanlı basınında görmekteyiz. Kimi şairlerin eserleri ise daha Osmanlı zamanında yayımlanmış veya hâlihazırda Türkiye'deki kütüphanelerde yazma şeklinde korunmaktadır.

XIX. yüzyılda Osmanlı'da bulunmuş Azerbaycan şairleriyle ilgili yapılması gereken araştırmalar aşağıdakilerdir:

Dönemin Osmanlı basın organlarında bu şairlerin yazı ve şiirlerini tespit etmek;

Yazma Kütüphanelerinde muhafaza edilen eserlerinin yazmalarını ortaya çıkarmak ve araştırmak;

Bu şairlerin Osmanlı Türkçesiyle basılmış eserlerinin transkripsiyonunu hazırlayarak Türkiye – Azerbaycan edebi ilişkilerine sundukları katkıları ve edebi sürece etkilerini araştırmaya tabii tutmak.

Örnek olarak, Bahâî'nin "Terakki" ve "Malumat", Muallim Feyzi'nin "Tercüman-i Hakikat", Remzi Baba'nın "Malumat" gazetelerindeki yazılarını gösterebiliriz. Bunların dışında, Abdi Divan'ının ve Nâ-peydâ'sının, Muallim

⁵¹ Koç N. Hafız Mehmed Sebati Divanının transkripsiyonlu metni ve incelenmesi (Yüksek Lisans Tezi), s.9.

⁵² Koç N. Hafız Mehmed Sebati Divanının transkripsiyonlu metni ve incelenmesi. Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya, 2006, 333 s.

⁵³ Koç N. a.g.e., s.9.

⁵⁴ Fatin, a.g.e., s.410.

⁵⁵ Sarıkaya O. a.g.e., s.720.

⁵⁶ Şener O.Z. Tuhfe-i Naili metin ve muhteva. Yayımlanmamış doktora tezi. Cumhuriyet Üniversitesi SBE. Sivas 2013, s. 537-538.

Feyzi'nin Şiirler Mecmuası'nın, Remzi Baba'nın Mecmaü'l-Eş'âr'ının, Sebati Divan'ının yayımlanması Osmanlı topraklarındaki Azerbaycan edebiyatının araştırılması açısından önemlidir.

Kaynakça

- Altunbaş K. Divan-ı Seyyid Nigarî. I-II. c. Samsun, 2004.
- Arif Hikmet. Tezkire-i Şu'arâ (İnceleme-Çeviriyazı-İndeksli Tıpkıbasım). Hazırlayan Prof. Dr. S.Erdem. Ankara, TTK, 2014.
- Bayram P. Qarabağlı Seyid Mir Həmzə Nigarinin həyatı, yaradıcılığı və türkcə divanının strukturu. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, AMEA, 2008.
- Bilgin A. Divan-ı Seyyid Nigarî. İstanbul, Kule Yayınları, 2003.
- Birsəl S. Kahveler kitabı. Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- Babacan İ. Şebinkarahisarlı Divan Şairi Abdî Efendi, Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu, Bildiriler, 30 Haziran-1 Temmuz 2000, s. 221-229.
- Babacan İ. XIX. Asır Osmanlı Edebiyatı'nda Milliyetçilik Düşüncesinin Gelişimi ve Şebinkarahisarlı Abdî Bey'in Türklükle İlgili Bir Manzûmesi", Karadeniz Araştırmaları (KARAM), 2007 Kış, s. 1-14.
- Beyhan M.A. Şirvanlı Fateh Efendi. DVİA. İstanbul 2010, c. 39, s. 210.
- Birsəl S. Kahveler kitabı. Ankara, İş Bankası Kültür Yayınları, 1983.
- "Gülzar-ı fütuhât": bir görgü tanığının kalemiyle yeniçeri ocağının kaldırılışı (inceleme tahlil metin). / Şirvanlı Fatih Efendi, 1250/1834; haz. Mehmet Ali Beyhan. İstanbul: Kitabevi, 2001. XLV, 92, 170 s.
- Hüseyn Kamî. Dehri Davançesi / Hazırlayan A.Tanyıldız. İstanbul, Akademik Kitaplar 2013.
- Məhəmmədəli Tərbiyət. Dənşməndani-Azərbaycan: Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları (fars dilindən tərcümə edənlər: İ.Şəms və Q.Kəndli). Bakı, Azərnaşr, 1987.
- Mehmet Nâil Tuman ve Tuhfe-i Nâilisi (İnceleme-Metin-İndeks Sayfa 301-400) Hazırlayan R.Kaya. Balıkesir Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi. 2008
- Muallim Feyzi. Eş'âr-ı Feyzî, Ankara Milli KütüphaneYazmalar Koleksiyonu Yz. B603.
- Muallim Feyzi. Gülşen-i Râz Tercümesi, Büyükşehir belediye Kütüphanesi, OE Yz 000224.
- Muallim Feyzi. Hayyam, A. Maviyan Şirket-i Mürettibiyye Matbaası 1303/1886.
- Muallim Feyzi. İlaveli Usûl-i Fârisî, 3. baskı, Mahmud Beğ matbaası, İstanbul 1304.
- Muallim Feyzi. İlâveli Vâveylâ Yahut Mesâib-i Kerbelâ, Jirayir-Keteon Matbaası, İstanbul 1327/1909.
- Muallim Feyzi. Mâtem-nâme, Camlı Han Matbaası, İstanbul, 1289/1872.
- Muallim Feyzi. Mersiye (Vâveylâ). İstanbul'da 1314/1896.
- Muallim Feyzi. Mersiyeler, Mevlana Müzesi Abdülbaki Gölpınarlı Kütüphanesi, no. 211.
- Muallim Feyzi. Muhtasar Usûl-i Fârisî, 4. baskı, İstanbul 1314.
- Muallim Feyzi. Sûz u Gûdâz, A. K. Tozlıyan İdare-i Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, İstanbul 1303/1886.
- Muallim Feyzi. Zebân-i Fârisî, 12. baskı, İkbâl Kütüphanesi, Şems Matbaası, İstanbul 1329.
- Muallim Feyzi. Pâk-Nihad ve Pâk-Dâmen. İstanbul, Şirket-i İradiye Matbaası, 1297/1881. 15 s.
- Muallim Feyzi. Mâtem-nâme ve Vâveylâ. Hazırlayan C.Çiftçi. İstanbul, Kevser Yayınları, 2012.
- Məhəmmədəli Tərbiyət. Dənşməndani Azərbaycan. Bakı: 1987, s. 272.
- İnal M.K. Son asır Türk şairleri. c. I – V. Ankara, AKMB, 1999 - 2013.
- Koç N. Hafız Mehmed Sebati Divan'ının transkripsiyonlu metni ve incelenmesi. Sakarya Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya, 2006, 333 s.
- Sebati, Muhammet Sebateddin. Divan-ı Hafız Mehmet Sebateddin. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1309 [1891].
- Şebinkarahisarlı Abdî'nin Erzurum Lehçesi Lugati / Hazırlayan Doç. Dr. İ. Babacan. Ankara, Akçağ, 2016.
- Şener O.Z. Tuhfe-i Naili metin ve muhteva. Yayımlanmamış doktora tezi. Cumhuriyet Üniversitesi SBE. Sivas 2013, s. 537-538.
- Tezkirecilik geleneği içerisinde Fatin tezkiresi. Hazırlayan O. Sarıkaya. İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek lisans tezi 2007.